

УДК 340.12

Т.О. ПОДКОВЕНКО, канд. юрид. наук,
Тернопільський національний економічний університет

РОЛЬ ЮРИДИЧНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ У СУЧАСНОМУ ПРАВОРОЗУМІННІ

Ключові слова: праворозуміння, плюралізм, методологія, юридична антропологія

Сучасний період розвитку юридичної науки відзначається не лише переосмисленням існуючих правових концепцій, але й активним створенням цілого ряду нових підходів до праворозуміння. Триває інтенсивне осмислення накопиченого теоретичного багажу, формулюються нові ідеї і погляди, відбувається кардинальний поворот науки в сторону різноманітних сфер людської діяльності. Як зазначає В.М. Кравець, бурхливі соціальні перетворення і демократичні процеси в усіх сферах суспільного життя незалежної Української держави сприяють інтеграції різних типів праворозуміння, породжують як оновлення методологічних підходів у визначенні сутності, змісту, форм існування права, так і докорінний перегляд правових цінностей [1, с.1]. І такі тенденції у праворозумінні є досить позитивними та витребуваними часом. Саме праворозуміння є основою юридичної науки та практики. За твердженням О. Святоцького: «Праворозуміння – це ідейний фундамент юридичної науки і практики» [2, с.9]. Складність процесу праворозуміння, його неоднозначність, плюралізм концепцій праворозуміння зумовлюються складністю самого феномену право, а також складністю людського буття, особливістю глобалізаційних процесів.

Право є невід'ємним елементом життя людини, наділеної природними властивостями і якостями. Ці якості впливають на внутрішній зміст права, визначають його спрямованість на певні загальнолюдські ідеали, роблять його

людяним та гуманним. Безумовно, поза людиною, її інтересами та буттям сенс і зміст права втрачається. Буття людини у світі права – ось що виступає основою і показником цивілізованості сучасної правової системи. Цей принцип має стати основною та визначальною парадигмою вітчизняної правової науки та практики. На думку Д.А. Гудими, саме «людиномірність» юридичної науки повинна бути покладена в основу правового виховання підростаючого покоління, формування у нього поваги до права як феномена та цінності [3, с.122]. Утвердження принципу антропоцентризму допоможе подолати правовий нігілізм, зорієнтувати кожного на свідому правомірну поведінку, подолати відчуження людини від права. Адже ставлення людини до права, його осмислення й оцінка визначаються не тільки і навіть не стільки науковими міркуваннями, скільки тими ціннісними установками та уявленнями, які реально визначають та забезпечують пріоритет інтересів людини. Хоч у праві знаходять своє втілення «вічні» цінності – ідеали справедливості, свободи, рівності, добра, їх зміст з плином часу також зазнає змін: з'являються нові грані, зв'язки, прояви, виміри, які потребують поглибленого осмислення. Розвивається, змінюючись, також низка чинників, які впливають на праворозуміння – цивілізаційних, релігійних, моральних, національних, міжнародних тощо [4, с.11].

Сьогодні загальноновизнаною є тенденція змістовного урізноманітнення праворозуміння [2, с.6]. В той же час така тенденція є цілком зрозумілою та виправданою. Сучасний плюралістичний підхід до розуміння права дає можливість виокремити та розкрити ті істотні ознаки права, які є необхідними для утвердження гуманістичних засад, піднести на якісно новий рівень правовий зміст прав і свобод людини, розробити та запровадити реальний механізм їх захисту. Такий підхід зумовлює потребу переорієнтації юридичної науки та практики на загальноновизнані цивілізаційні ідеали, які ґрунтуються на плюралізмі сучасного праворозуміння і враховують різні аспекти буття людини у складному глобалізаційному суспільстві.

Множинність визначень права, які існують у юридичній літературі, залежить від багатоманітності поглядів на походження права, на джерела права, від бачення природи його зв'язків з державою, людиною, а також від того, які сутнісні ознаки, особливості, риси права лягають в основу того чи іншого визначення, який бік його як складного суспільного феномену досліджується.

Усвідомлення, правильне розуміння поняття та сутності права є важливим для юриспруденції в цілому. Адже від його сприйняття та розуміння трактуються всі інші правові явища – правосвідомість, правова культура, правова норма, джерела права, співвідношення права і закону, правова система, система права, тощо. А цей понятійний апарат, в свою чергу, є основою юриспруденції та виступає визначальним фактором правової політики держави, процесів правотворення та правореалізації.

Серед сучасних вітчизняних вчених, публікації яких пов'язані з дослідженням природи права, розкриттям змісту права через плюралізм праворозуміння можна назвати таких, як С.І. Алаїс, Т.Г. Андрусак, В.А. Бачинін, В.С. Бігун, С.В. Бобровник, М.Г. Братасюк, С.Д. Гусарев, А.П. Засць, А.А. Козловський, М.І. Козюбра, А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, В.М. Кравець, Ю.М. Оборотов, Н.М. Оніщенко, Л.В. Петрова, П.М. Рабінович, В.М. Селіванов, О.Ф. Скакун, С.С. Сливка, О.Д. Тихомиров, І.Б. Усенко, В.М. Шаповал, Ю.С. Шемшученко, Ф.П. Шульженко тощо. У працях науковців звертається особлива увага на ті істотні ознаки права, які є необхідними для утвердження величної ідеї «ЛЮДИНА». Мова йде про активний розвиток таких філософсько-правових досліджень, як онтологія права, аксіологія права, антропологія права, феноменологія права, які дозволяють розкрити духовний, моральний та людинотворчий потенціал права.

Філософсько-правові дослідження відрізняються особливим підходом до розкриття сутності права і дають можливість осмислити безмежний духовно-моральний потенціал права. Це пояснюється як глибиною змісту

накопичених знань про природу й сутність права, так і особливим методологічним значенням філософії права для юридичної науки та практики. Цінність звернення до філософії права стає очевидною при зверненні до доробку таких її розділів, як правова аксіологія, правова гносеологія та правова антропологія [5, с.1]. Використання наукового доробку філософсько-правових розділів зосереджує увагу на реальності інтересів людини, піднімає проблеми їх реалізації та підсилює практичну спрямованість юриспруденції саме на інтереси людини.

Крім того, за твердженням Ю. Шемшученка, у нашому суспільстві актуальність цієї проблеми зумовлена тим глибоким розривом між конституційними нормами, які проголошують людський вимір права і держави, та реальними суспільними відносинами, станом відповідальності держави перед людиною за свою діяльність [6, с.8].

В юридичній літературі останніх років все більше монографій і статей, присвячених антропологічному пізнанню права. В них запропоновані істотно нові типи праворозуміння, ціннісних систем та правових ідеалів. Осмислення напрацьованих концепцій, ідей і методологічних принципів у юридичній антропології дозволяє визначити її предметно-методологічні і доктринальні особливості, виявити науково-практичний потенціал та ідейно-теоретичну конфігурацію.

Правова антропологія – галузь філософії права, яка вивчає співвідношення особистості й права, особистість як об'єкт дії права та її вимоги до права, структуру цінностей особистості та право як засіб утілення цих цінностей у суспільне життя, права людини та їх юридичний захист, себто в цілому особистісний аспект права [7, с.266]. Антропологія права як галузь філософсько-правових досліджень і як самостійна галузь знань серед іншого вивчає глибинні основи взаємодії людини і права – ті засади, на яких будується право як інституція загальнолюдського масштабу, вказує на загальні підстави права у людському бутті [8, с.21].

Юридична антропологія відіграє істотну роль у науковому плані як засіб розвитку юриспруденції, будь-то загальної теорії права, соціології права або галузевих юридичних дисциплін. Також вона займає значне місце у системі юридичної освіти. У науково-прикладному плані вона необхідна для законодавця при проведенні антропологічної експертизи законопроектів і всього законодавства. У менших масштабах використовує юридико-антропологічні дані судова практика. Антропологія права відіграє значну роль при вирішенні проблем міжнародно-правового захисту людини і суспільства в цілому [9].

Поштовхом до розвитку юридичної антропології стали гуманістичні ідеї доби Просвітництва, антропологічні та гуманістичні філософські концепції кінця XIX ст. Саме цей період в історії людства спонукав до переосмислення значимості та цінності права як основного регулятора суспільних відносин, зумовив кардинальну переоцінку правових цінностей, визначив безумовну цінність людини. Незважаючи на індивідуалістичний потенціал гуманізму, ідеї даного світогляду спонукали до захисту соціокультурного багатоманіття, політичного та економічного плюралізму, уникнення політичної заангажованості.

Важливим доробком юридичної антропології стає концентрація наукового аналізу не на позитивному праві, його будові, а на вивченні правових форм та умов життя людини в суспільстві, особливо на традиційних формах, оскільки звичаєве право, виступаючи органічною частиною культури та історії народу, здатне забезпечити стабільність і правопорядок без спеціальних інститутів примусу з боку держави. Антропологічне розуміння права ґрунтується на інтегративному підході до права, ідеях історичної школи права, психологічної школи права, соціології права. Таке розуміння права дає можливість розкрити різні аспекти такого складного феномену як право і, одночасно, пов'язати його з не менш складними явищами суспільного буття. Тобто реалії людського буття набувають правового змісту, а право збагачується моральним змістом.

Сучасний розвиток суспільства сповнений неоднозначних та суперечливих процесів. З одного боку, прагнення до гармонізації людських відносин, проголошення демократичних пріоритетів правової політики держави. З іншого, неможливість подолати ідеологічні розбіжності, відсутність чітких орієнтирів державотворчого процесу. Сучасна юридична антропологія фіксує кризу правосвідомості у постіндустріальному суспільстві, основою якого можна вважати: гіпертрофію права, юридичний формалізм, незахищеність людини від правових експериментів, правового бюрократизму, нав'язування чужих моральних ідеалів і цінностей за допомогою права. Правова реальність все частіше сприймається через призму техносферного управління суспільством, і право починає розумітися членами суспільства як ворожа сила, що нависає над ними, гнітить і знищує неповторність та індивідуальність. А це, у свою чергу, породжує своєрідне протистояння: людина з її свободою, прагненням до самовираження, самоутвердження та держава з позитивним законом, яка тяжіє над людиною, обмежує її та підкорює своїй волі.

Таку критичну ситуацію у сприйнятті та розумінні права здатна подолати юридична антропологія. Юридична антропологія як наука про людину як соціальну істоту в її правових вимірах, проявах, характеристиках, зможе переорієнтувати сучасну юридичну науку та практику на загальнолюдські цінності, зумовить якісну переоцінку цих цінностей. Юриста – антрополога не повинна турбувати абстрактна людина, його перш за все цікавить конкретна людина в певній спільності, з її автономним, відокремленим середовищем, з її реальними можливостями правового буття та самоздійснення. Саме тому, за твердженням Ю. Штурцева, всеосяжне розуміння людини в правовому (юридичному) просторі (бутті), пояснення правових явищ і процесів через справедливість, любов та інші філософські категорії входить до проблем філософії права в її антропологічному аспекті [10, с.193]. Філософія права завдяки глибинному розумінню сутності людини як правової

істоти має величезний потенціал впливу на юриспруденцію в цілому. Це забезпечить якісні зміни у людській свідомості, сприятиме формуванню правового світогляду, що буде ґрунтуватися на загальнолюдських ідеалах та цінностях.

Рубіж XX та XXI століття став епохою, коли права людини, що визнаються в сучасних суспільствах найвищою цінністю, стали критерієм «людського виміру» досить складних і суперечливих процесів, які відбуваються сьогодні як в Україні, так і в усьому світі. Права і свободи людини і громадянина, – стверджує А.І. Ковлер, – це та, можливо єдина, ціннісна система, яка здатна примирити людину з оточуючим її суспільством і з державою, подолати їх взаємне відчуження [11, с.17–18], створити реальні умови взаємодії. Це той ідеал відносин, який базується на взаємному визнанні один одного рівноправними суб'єктами права, визнанні та сприйнятті взаємної свободи.

Основною парадигмою юридичної антропології проголошена людина як безмежно своєрідна індивідуальність, неповторна одинична воля, яка детермінується природними бажаннями, схильностями, потребами та особливими інтересами і цілями. В той же час сучасна людина не мислить свого буття поза межами організованого людського суспільства, основою якого виступає право. Право в усіх його проявах і закон – невід'ємна складова повноцінного буття людини, її гідного існування. Варто наголосити, що тільки чітко виражений закон, тільки морально виправдане і ціннісно орієнтоване право мають шанс бути зрозумілими, визнаними і включеними в систему безумовних життєвих та етичних орієнтирів людини [12, с.111]. Але досягнення цієї мети можливе лише з визнанням правового плюралізму, що визнає суб'єктом правотворення не тільки державу, але і людину в усіх сферах її суспільного буття.

Конституція України виходить з якісно нової правової ідеології, яка одночасно має бути визначальною засадою національного законодавства: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визна-

ються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [13]. Конституція проголошує економічний, політичний та ідеологічний та правовий плюралізм. Ознаками правового плюралізму є включення в правову систему загальновизнаних принципів і норм міжнародного права, а також право громадянина звертатися до міжнародних органів за захистом своїх прав і свобод, якщо використані усі національні засоби правового захисту.

В контексті реформаційних процесів вітчизняного права в антропологічному напрямі зростає значущість звернення «до світової скарбниці ідей, теорій, концепцій, сконцентрованих у межах юридичної антропології, які допомагають подолати відставання від світової юридичної науки... та гармонізувати й скоординувати вектори розвитку правових форм організації суспільного життя. Особлива цінність антропологічного пошуку в праві полягає в можливості збагнути органічне поєднання в кожній людині максимальної самоцінності, індивідуальності та водночас універсальності, вселюдності й виявити їх спільний знаменник» [14, с.244].

Цінність прав і свобод особистості визначається тим, що вони стосуються найбільш значимих для особистості матеріальних і духовних благ. Їх перелік визначається Конституцією України: це право на життя, право на повагу до людської гідності, право на свободу та особисту недоторканність тощо [13]. Значення прав і свобод людини як правових цінностей підтверджується тим, що вони є принципами галузей права, генеруючими засадами галузевих інститутів права [15, с.250].

Таким чином, сучасна наука про право характеризується розмаїттям різних типів праворозуміння, тобто наукового пізнання і пояснення права як своєрідного та відносно самостійного, цілісного системного явища духовного життя суспільства. Так як право складне і багатоаспектне явище, то і процес право-

розуміння тісно пов'язаний з ним є також складним за своєю суттю та неоднозначним за своїм змістовим наповненням. В той же час аксіомою сучасного правознавства повинен бути постулат про те, що право є незаперечною цінністю людського буття. Це те, завдяки чому утверджуються такі основи цивілізації, як свобода, справедливість, гідність, ідея людини як найвищої цінності. Право виступає не лише інструментом, але й самостійною цінністю культури, яка посідає гідне місце серед інших її цінностей. Ці цінності виступають основою людського буття, визначають зміст діяльності людини, її життєстверджуючих істин.

Навряд чи можливо дійсно досконале право, бо меж для його вдосконалення бути не може, але існує закон і визнаний законом порядок правозастосування, за допомогою яких «виражається та міра свободи і справедливості, яка фактично захищена в цьому суспільстві, а за демократичних процедур передбачається безумовне вираження настроїв, почуттів, інтелектуальних досягнень народу» [16, с.119].

Твердження «право повинно бути гуманним, людським» означає, що право повинно утверджувати людину як найвищу соціальну цінність. Право також підтверджує і утверджує людяність. Олюднення права водночас не можливе без «олюднення людини». А це означає моральний розвиток особистості, досконалості якому немає меж [17, с.128].

Не вдаючись до ретроспективного аналізу основних віх еволюції юридичної антропології, наразі можна констатувати, що переважна більшість провідних фахівців у сфері філософії та теорії права схиляються до такого загального висновку: «Феномен права щонайтісніше пов'язаний з людиною, її сутністю, змістом її буття». Водночас «між правом та людиною можна зафіксувати таку залежність: право є системою правил, що робить нормальне життя людини можливим, тоді як основні факти людської природи роблять такі правила необхідними» [18, с.191, 210–211].

Актуалізація юридико-антропологічних досліджень зумовлюється низкою об'єктивних чинників соціокультурного та суспільно-політичного порядку. Серед них на перший

план виходять інтеграційні та глобалізаційні процеси, що нерозривно пов'язані з потребою формування єдиного правового поля. Основною правовою парадигмою мають стати права людини як домагання, спрямовані на створення мінімуму життєвих умов гідного людського існування. Це та міра розумного поєднання особистого і суспільного інтересів, без якого неможливий прогрес цивілізації. Тому перед національною правовою системою стоїть досить важливе завдання – забезпечити людині правовими засобами гідні умови існування, реальні умови для формування повноцінної та самодостатньої особистості – людини як найвищої соціальної цінності. Всебічний розвиток особистості та удосконалення людських якостей зумовить радикальний переворот у сприйнятті людиною самої себе, сприятиме зростанню її відповідальності перед собою та суспільством в цілому. У свою чергу, антропологізація національного законодавства зумовить якісні зміни у правовій системі, чітко окреслить вектори правової політики держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кравець В. М. Типи праворозуміння як методології основних філософсько-правових дискурсів : автореф. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права» / В. М. Кравець. – К., 2003. – 16 с.
2. Рабінович П. Праворозуміння – фундамент юридичної науки та практики / П. Рабінович, О. Святоцький // Право України. – 2010. – № 4. – С. 4–9.
3. Гудима Д. А. Філософсько-антропологічний підхід – методологічний фундамент сучасної юридичної науки / Д. А. Гудима // Проблеми філософії права. – 2003. – № 3. – С. 122–125.
4. Козюбра М. Праворозуміння: поняття, типи та рівні / М. Козюбра // Право України. – 2010. – № 4. – С.10–21.
5. Бігун В. С. Людина в праві: аксіологічний підхід : автореф. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права» / В. С. Бігун. – К., 2004. – 21 с.

6. Шемшученко Ю. С. Актуальні проблеми філософії права / Ю. С. Шемшученко // Проблеми філософії права. – 2003. – Т. I. – С. 7–9.
7. Філософія права : навч. посіб. / О. О. Бандура, С. А. Бублик, М. Л. Заінчовський та ін. ; за заг. ред. М. В. Костицького, Б. Ф. Чміля. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 336 с.
8. Пивовар В. Я. Поняття та предмет антропології права як науки та навчальної дисципліни / В. Я. Пивовар // Вісник Київськ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. – 2011. – № 104. – С. 21–23.
9. Завальнюк В. Роль юридичної антропології у сучасному правовому розвитку / В. Завальнюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/1518/92>.
10. Штурцев Ю. Ю. Антропологія права як форма наукової діяльності / Ю. Ю. Штурцев // Проблеми філософії права. – 2006–2007. – Т. IV–V. – С. 193–199.
11. Ковлер А. И. Антропология права : учеб. [для вузов] / А. И. Ковлер. – М. : Изд-во НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М), 2002. – 480 с.
12. Ковлер А. И. Ценностные и стратегические перспективы правового плюрализма : в кн.: Человек и право / А. И. Ковлер. – М., 1999. – С. 105–111.
13. Конституція України // ВВР України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
14. Удовика Л. Г. Еволюція юридичної антропології / Л. Г. Удовика // Проблеми філософії права. – 2005. – Т. 3. – № 1–2. – С. 244–249.
15. Бандура О. О. Філософія права доби постмодерну / О. О. Бандура // Проблеми філософії права. – 2005. – Т. 3. – № 1–2. – С. 250–255.
16. Общая теория права и государства / ред. В. Лазарева. – М. : Юрист, 2005. – 575 с.
17. Сливка С. С. Українська національна філософія права: антологічний ракурс / С. С. Сливка. – Л., 2001. – С. 128–132.
18. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления / С. И. Максимов. – Х. : Право, 2002. – 328 с.

Подковенко Т. О. Роль юридичної антропології у сучасному праворозумінні / Т. О. Подковенко // Форум права. – 2012. – № 1. – С. 782–787 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-1/12ptoucp.pdf>

Проналізовано зміст та значення юридичної антропології в контексті розвитку сучасного праворозуміння. Акцентована увага на особливому призначенні права у житті кожної людини та суспільства в цілому. Визначено, що плюралізм є однією з визначальних рис сучасного праворозуміння, а юридична антропологія з її орієнтацією на інтереси людини має стати основою юридичної науки та практики.

Подковенко Т.А. Роль юридической антропологии в современном правопонимании

Проанализировано содержание и значение юридической антропологии в контексте развития современного правопонимания. Акцентируется внимание на особом назначении права в жизни человека и общества в целом. Определено, что плюрализм является одним из определяющих черт современного правопонимания, а юридическая антропология с ее ориентацией на интересы человека должно стать основой юридической науки и практики.

Podkovenko T.A. The Role of Law in Modern Anthropology of Law

The content and value of legal anthropology in the context of contemporary of law analyzed. Accented attention was on special assignment rights in human life and society in general. It was determined that pluralism is one of the defining features of modern-stone of law and legal anthropology, with its focus on human interests should be the basis of legal science and practice.